

Az emberi jogok dilemmái

Az etika története arról tanúskodik, hogy az erkölcsben szükségszerűen megjelennek a dilemmák, és ennek legalapvetőbb oka abban rejlik, hogy az erkölcsi értékek egyetlen etikában sincsenek teljesen koherens kapcsolatban egymással, ennek következtében összeütközhetnek.

Tekintettel arra, hogy ez az előadás egy etika-szimpoziumon (1) hangzik el, először röviden azzal kell foglalkoznom, mennyiben tartoznak az emberi jogok dilemmái az etika kérdéskörébe. Önmagában ugyanis sem a dilemma etikai vonatkozása nem evidens, sem az, hogy az emberi jogok ilyen jellegűek. (2)

Kezdjük tehát a dilemmával. A dilemma a Magyar Értelmező Kéziszótár szerint: „egy-
mást kizáró két lehetőség közötti kényszerű választás”. (Magyar Értelmező Kéziszótár, Akadémiai Kiadó, 1981. 11. old.) Evvel a definícióval kapcsolatban elsősorban arra hívom fel a figyelmet, hogy a matematikai logika többféle vagy-ot ismert. Ezek közül az egyik az, ahol a vagy-
gyal összekötött két kijelentés nemcsak akkor igaz, ha az egyikük megvalósul, hanem akkor is, ha mindkettő. Ilyen például az a kijelentés, hogy vagy esik az eső vagy fúj a szél, amelyik akkor is igaz, ha az eső esik és a szél fúj. Az a kijelentéspár, amelyikről az értelmező szótár beszél, nem ehhez a válfajhoz tartozik. Ennek ugyanis az a jellegzetessége, hogy az adott kijelentéspár csak akkor igaz, ha azok egyike valósul meg, de nem mindkettő, mindkettő megvalósulása hamis eredményt hoz. Ilyen például az, hogy esik az eső vagy nem esik az eső, ami egyszerre nem lehet igaz. A másik mozzanat, amire utalnék, a „kényszerű” kifejezés. Ez ugyanis azt jelenti, hogy dilemma esetében az ember nemcsak arra szorul rá, hogy az egyik lehetőséget válassza, hanem kényszerűen választ, vagyis a nem választás is választás, nem kerülheti meg azt, hogy állást ne foglaljon az egyik lehetőség mellett.

Noha a választási kényszer kétségkívül megnehezíti a dolgot, úgy gondolom, az értelmező szótár meghatározása hiányos, azt valamivel ki kell egészíteni ahhoz, hogy a dilemma közkeletű értelmezésével egybeessék. Ennek a kiegészítésnek pedig az a lényege, hogy a kényszerű választás két lehetőség közül akkor „igazi dilemma”, ha negatív következményekkel jár, vagyis a kényszerű választás súlyos problémákat okoz. Azt hiszem, nem tudnék klasszikusabb példát felhozni erre, mint a híres hamleti monológ első mondatát: a „Lenni vagy nem lenni” jellegzetes dilemmatörikus kérdés. Hogy miért az a „nem lenni”, hiszen az az élet megszűnését jelenti, nem szorul különösebb indoklásra, de Hamlet számára az adott körülmények között a lét is elviselhetetlen, és ezáltal lesz a kényszerű választás dilemmává.

Ezen a ponton jutunk el a dilemmák és az etika összefüggéséhez. Az etika története arról tanúskodik, hogy az erkölcsben szükségszerűen megjelennek a dilemmák, és ennek legalapvetőbb oka abban rejlik, hogy az erkölcsi értékek egyetlen etikában sincsenek teljesen koherens kapcsolatban egymással, ennek következtében összeütközhetnek. De még inkább jelzi az etikai kapcsolatot az, hogy az ember erkölcsi jellegű választásai során nem egyszer kerül olyan helyzetbe, amikor a szó igazi értelmében nincs jó választás, nem pozitív értékek között kell döntenie, hanem két rossz között, és ennek következtében ez már önmagában is dilemmát okoz, mert a két rossz közötti választás az egyik rossz megvalósulását eredményezi. Emellett az etika modern története azt is jelzi, hogy – elsősorban az egzisztencialista filozófián belül – különös jelentőséget tulajdonítottak az erkölcsi dilemmáknak. Elsősorban *Sartre* volt az, akiről közismert, hogy drámái nem kis mértékben fi-

lozófiai tételeinek illusztrációiként szolgáltak, aki számos ilyen etikai dilemmát állított művei középpontjába. Ezek közül csak egyet ismertetnék. Sartre egyik drámájában a Gestapo elfog néhány francia partizánt, köztük egy lányt és annak kiskorú öccsét. Egyik fő céljuk a foglyok megkínzása annak érdekében, hogy megtudják, kik a parancsnokok és hol rejtőznek. A partizánok tudják, hogy ők talán ellenállnak a kínzásnak, de a gyerek biztos vallani fog, ezért elhatározzák, hogy a gyereket megölik, és ezen az úton mentik meg számos más ember életét. A lánynak is részt kell vennie a szavazásban, és a lány nem tudja megakadályozni, hogy a gyerek halála mellett szavazzanak. S noha a lány tudja, hogy csak egy vagy több halál között választhatott, élete végéig lelkiismeret-furdalás gyötri, hogy nem tudta megmenteni az öccse életét.

Fordítsuk most figyelmünket az emberi jogokra. Vajon milyen a kapcsolat az emberi jogok és az erkölcs között? Ez a kérdés azért vetődik fel, mert az emberi jogok, legalábbis az utóbbi kétszáz évben, amióta az 1789-es francia alkotmány jogszabállyá emelte őket az emberi jogok híres deklarációjában, a jog részeként szerepelnek. Az emberi jogok azonban sajátos jogok, amit a magyar „jog” kifejezés elfed. Ez azt jelenti, hogy a jog elsődlegesen az emberi jogoktól eltérő szabályokat foglal magában, amennyiben a jog zömmel normákból áll, s ezek a normák kötelezettségeket és tilalmakat állítanak fel. Az emberi jogok azonban nem ilyen jellegűek, talán jobban kifejezi tartalmukat, ha jogosultságokról beszélünk.

*A jog elsődlegesen az emberi jogoktól
eltérő szabályokat foglal magában,
amennyiben a jog zömmel normákból
áll, s ezek
a normák kötelezettségeket
és tilalmakat állítanak fel.
Az emberi jogok azonban
nem ilyen jellegűek, talán jobban kifejezi
tartalmukat,
ha jogosultságokról beszélünk.*

(Az angol nyelv ezt a különbséget nagyon találóan fejezi ki, amikor a jog első lényegi részét „law”-nak, a jogosultságokat pedig „right”-nak nevezi.)

Ami a két jogrész etikai vonatkozásait illeti, a kötelezettségek és a tilalmak mögött is állhatnak erkölcsi normák. Ez jellemzi például a büntetőjogi kötelezettségek jelentős hányadát. De a jog számos olyan normát is tartalmaz, amelyek nem erkölcsi, hanem közigazgatási, adminisztratív, eljárási stb. jellegűek. Ezzel szemben a jogosultságok tipikusan erkölcsi tartalmúak, és különösen áll ez az emberi jogokra, amelyeknek háttérben olyan alapvető erkölcsi értékek húzódnak meg, mint

az egyenlőség, szabadság, emberi méltóság, amelyek minden egyes emberi jognál (jelenleg több, mint 30 van belőlük) kimutathatóak. Ez egyébként történelmileg is igaz. Az emberi jogok elsősorban erkölcsi követelményként jelentek meg és csak később váltak joggá.

Ugyanakkor utalni kell arra is, hogy az emberi jogok mint erkölcsi jogok elismerése az etikán belül korántsem egyértelmű. Mégpedig azért, mert az etikák zöme mindmáig megkérdőjelezi vagy legfeljebb fanyalogva fogadja el az erkölcsi jogok létezését. Ez a megkérdőjelezés arra épül, hogy az etikák többsége úgy véli, hogy az erkölcsös magatartásnak az a fő kritériuma, ha valaki a vele szemben állított normáknak engedelmeskedik, teljesíti kötelezettségeit, betartja a tilalmakat. Ez jellemző elsősorban a különböző vallási etikákra. Ugyanakkor problémát okoz, hogy vajon erkölcsösnek lehet-e tekinteni, ha valaki erkölcsi jogaival él, ami – legalábbis első megközelítésben – sem normakövetés, sem tilalom betartás. Jómagam azt az álláspontot vallom, hogy az erkölcsi jogok érvényesítése, jelesül az emberi jogok megvalósítása igenis fontos része az ember etikai megnyilvánulásainak, erkölcsösségének. Ezt azzal tudom alátámasztani, hogy a civil társadalom felemelt fejű embere többek közt arról ismerszik meg, hogy él az emberi jogok politikai részével, szavaz, gondolatait bátran kifejezi, gyakorolja a vallásszabadságot stb., szemben azzal az alattvalói magatartást tanúsító emberrel, akinek nincs szüksége emberi jogokra, konform életében elegendő, ha a kötelezettségeit teljesíti, amit tőle elvárnak, és nem hág-

ja át a tilalmakat. Ezt az állásfoglalást fejtettem ki legutóbbi könyvemben, amely a jogok és kötelezettségek harmóniájával és diszharmóniájával foglalkozik, és ahol részletesen próbáltam leírni, hogy melyek azok az erkölcsi jogok, amelyek az ember etikumának alapvető részét képezik. (3)

Milyen dilemmák is jelentkeznek az emberi jogok vonatkozásában? Azzal kezdeném, hogy nem magától értetődő az a feltevés, hogy az emberi jogoknak dilemmái vannak. Mégpedig azért nem, mert az előbbiekből következően, ha valaki él emberi jogaival, az tulajdonképpen pozitív erkölcsi magatartás, másként kifejezve: erkölcsi értéket valósít meg. Következésképpen nem látszik itt a dilemma, mert itt lehetősége van az embernek a jót választani. Egy demokratikus társadalomban az emberi jogok érvényesülése többnyire, azt is mondhatom, általában dilemmamentes, még akkor is, ha okozhat nem dilemma-szintű gondokat. Ez azonban nem változtat azon, hogy az emberi jogok története arról tanúskodik, hogy – akár tetszik nekünk, akár nem – ebben a szférában is előfordulnak igen lényeges dilemmák, méghozzá olyanok, amelyekre a történelem tanulságai szerint többnyire még csak részlegesen elfogadható válaszokat tudunk adni, másképpen kifejezve: nem találtuk meg igazi megoldásukat. Előadásom további részében pontokba foglalva szeretnék néhány ilyen dilemmát felvázolni, igencsak vázaltszerűen.

1. Az emberi jogok talán egyik legfontosabb dilemmája az, amely az emberi jogok általános jogi helyzete és tényleges érvényesülése közötti ellentmondásban nyilvánul meg, amelyet némi túlzással úgy is fogalmazhatnánk, hogy a két pólus között világszinten szakadék feszül. Az emberi jogok általános jogi helyzete az, hogy 1945-től kezdve, az ENSZ létrejötte óta, minden ENSZ-tag köteles az emberi jogokat jogrendszerébe beépíteni, ha van alkotmánya, akkor ebbe a dokumentumba bevenni. Ugyancsak előírja az ENSZ, alapszabályától kezdve számos szerződésében, hogy az államok kötelesek gondoskodni az emberi jogok érvényesüléséről.

Sajnos azonban az emberi jogok helyzete, érvényesülése elsődlegesen nem a jogtól függ. Némi túlzással úgy is fogalmazhatnánk, hogy az emberi jogok problémája döntően politikai kérdés (persze nemcsak az).

Ez másként kifejezve azt jelenti, hogy az államok – némileg leegyszerűsítve – lényegében két csoportba oszthatók, bármely kontinenst veszünk is vizsgálat alá. Az államok egyik csoportja nemcsak eleget tesz az ENSZ előírásainak, hogy az emberi jogokat belefoglalja a jogrendszerébe, hanem az adott államok demokratikus szellemiségéből, másképpen úgyis fogalmazhatnánk, hogy jogállamiságából következik, hogy az emberi jogok érvényesítését szívügyüknek tekintik, angol kifejezéssel egy erőteljes „willingness” érvényesül, vagyis pozitív hozzáállás, tartós odafigyelés arra, hogy az emberi jogok érvényesülésével kapcsolatos akadályokat csökkentsék vagy elhárítsák. Ezzel szemben az államok másik csoportját az jellemzi, hogy ez a „willingness” hiányzik náluk, ezek elsősorban különböző színvonalú diktatúrák. Ennek következtében országaikban papíron léteznek ugyan emberi jogok, de ténylegesen nem, vagy csak kis mértékben érvényesülnek.

Hadd hozzak fel egy talán közismert példát *H. Arendt* könyvéből. A gulágban (amely helyettesíthető bármely hasonló intézménnyel) az őr megkérdezi az újonnan érkezett rabot, hogy hány évre ítélték. A válasz: 25 évre. És mit követett el? Semmit. Mire az őr azt mondja: Maga hazudik! A mi országunkban semmiért 10 év jár. Nyilvánvaló, hogy ebben az országban azokat az emberi jogokat, amelyek az emberek letartóztatásával, bíróság elé állításával, elítélésével és a büntetés végrehajtásával kapcsolatosak, durván megsértik.

Ebben kifejezésre jut az emberi jogoknak egy igen fontos sajátossága, amelyben eltérnek a jog másik nagy szférájától. Míg az utóbbit az jellemzi, hogy az állam akaratát kifejező jogérvényesítést szankciók támogatják, vagyis az állam különféle büntetést ír elő a jogszabályok megsértéséért, addig a jogosultságoknak, köztük az emberi jogoknak az érvényesülését az államnak garantálnia kell, mert ezek az egyének jogai az állammal szemben. A diktatúrák egyik közös sajátossága, s ez akadályozza leginkább az emberi jogok érvé-

nyesülését, hogy ezek a garanciák szinte teljesen hiányoznak, s ennek következtében az állam polgárainak, de akár külföldieknek is, lényegében nincs lehetőségük arra, hogy az országon belül arra hivatott bírói szervektől gyógyírt kapjanak emberi jogi sérelmeikért.

Ennek következtében áll elő az a dilemma, hogy mit tegyenek azok a demokratikus államok, amelyek nemcsak jogilag, hanem tartalmilag is elkötelezték magukat az emberi jogok mellett, ha azt tapasztalják, hogy szomszéd országok vagy netán távolabbi birodalmak lábbal tiporják az emberi jogokat, ölnek, etnikai tisztogatást végeznek stb.

Ilyenkor egy olyan dilemma jön létre, amelyet szintén Sartre ír le egyik drámájában, „Az ördög és Jóisten”-ben. Itt egy ostromlott vár áll a dráma középpontjában, s a várban az egyik ember hozzájut a várkapu kulcsaihoz. A várban kétszáz fogoly sínylődik, akiknek a sorsa meg van pecsételve, a vár vezetői ki akarják végezni őket. Ha azonban a várat az ellenség elfoglalja, akkor kardélre hányják a vár összes lakóját. Következésképpen a kulcs birtokosa a következő dilemma előtt áll: ha odaadja a kulcsot az ellenségnek, megment kétszáz embert, ha viszont nem adja oda, akkor élve marad több száz ember, a várban élők csoportja. Nyilvánvaló, hogy ez klasszikus dilemmahelyzet. A kulcs birtokosa csak két rossz, kevesebb és több halál között választhat, s ez a dilemma akkor is dilemma marad, ha azt az önmagában helyes, de a problémát csak kis részben megoldó keresztény erkölcsi elvet követi: ilyen helyzetben válaszd a kisebbik rosszat.

Lényegében hasonló dilemma áll a demokratikus államok előtt is, amikor azt tapasztalják, hogy egyes diktatúráknál az emberi jogok tömeges és durva megsértése következik be, amely embercsoportok és egyének halálát, különböző fizikai megnyomóritását, a nők megerőszakolását, etnikai tisztogatást hoznak magukkal. Ez fordult elő legutóbb Koszovóban, és a demokratikus államoknak el kell dönteniük, hogy tűrjék-e ezt vagy ne tűrjék. Abban az esetben, ha békés eszközökkel, diplomáciai módszerekkel nem sikerült megváltoztatni az emberi jogellenes gyakorlatot, akkor joguk van-e háborúval, bombázással a helyzetet megváltoztatni. Az utóbbi eljárásnak az a következménye, hogy úgy óv meg emberi jogokat, hogy ugyanakkor meg is sérti őket, mert hiszen a háború és a bombázás emberi életet olt ki, testi épség sérelmét eredményezi, a tulajdont, a gazdaságot károsítja. Emellett az adott esetben jelentkezik egy másik dilemma is, nevezetesen az, hogy a szuverenitás, nemzeti függetlenség, az államok, köztük elsősorban a kis államok ügyeibe való be nem avatkozás igen pozitív értékek, és az emberi jogok előbb leírt védelme óhatatlanul azt eredményezi, hogy ezeket az értékeket szintén megsértik, tehát dönteni kell, hogy melyik érték-csoportnak adnak prioritást.

Noha az emberi jogok dilemmái elsődlegesen etikai jellegűek, természetesen van egy jogi vonatkozásuk is, és ezért érdemes röviden megvizsgálni, hogy jogilag megalapozható-e egy ilyen, az emberi jogok védelmét szolgáló és ugyanakkor mélyen ellentmondásos beavatkozás. Az emberi jogok történetének talán az egyik legpozitívabb mozzanata az, hogy míg a 20. század első feléig a jogászoknak általánosan az volt a meggyőződésük, hogy az emberi jogok kizárólagos belügyek, vagyis az emberi jogok helyzetének megítélésére és annak megváltoztatására csak a szuverén állam jogosult, addig 1945 óta fordulat követke-

Míg az állam akaratát kifejező jogérvényesítést szankciók támogatják, vagyis az állam különféle büntetést ír elő a jogszabályok megsértéséért, addig a jogosultságoknak, köztük az emberi jogoknak az érvényesülését az államnak garantálnia kell, mert ezek az egyének jogai az állammal szemben. A diktatúrák egyik közös sajátossága, s ez akadályozza leginkább az emberi jogok érvényesülését, hogy ezek a garanciák szinte teljesen hiányoznak

zett be, amelynek a lényege az, hogy az emberi jogok jelentős mértékben internacionalizálódtak. Ennek az internacionalizálásnak egyik fő jellegzetessége, hogy elsősorban az ENSZ égisze alatt az államok olyan nemzetközi szerződéseket kötöttek, amelyek során kötelezték magukat arra, hogy a nemzetközi szervezeteknek más államok felhívására joguk van megvizsgálni az egyes államok nemzetközi emberjogi helyzetét, amennyiben szükséges, intézkedéseket is hozni a kedvezőtlen helyzet megváltoztatására, és ez nem tekinthető többé az államok belügyeibe való beavatkozásnak. Nem térek most ki arra, hogy a NATO koszovói hadjárata vajon teljesen megfelelt-e a nemzetközi jog előírásainak, mert ez témánk szempontjából másodlagos kérdés. Én itt az elvi kérdést emelném ki, ami azt jelenti, hogy – helyesen – az emberi jogok országon belüli helyzete többé már nem belügy, és ez óhatatlanul arra kényszeríti a „willingness” híján lévő országokat is, hogy figyelembe vegyék a realitásokat, számoljanak a világ közvéleményének elítélésével. Mindez nem változtat azon, hogy az emberi jogok jogi helyzete és realizálódása között világszerte ellentmondás feszül, és Koszovó arról is tanúskodik, hogy egyelőre nem találták meg a dilemma legadekvátabb megoldását.

2. A második dilemma az emberi jogok és az állampolgári jogok különbségének következtében állt elő. A köztudat szerint ez a két terminus lényegileg nem tér el egymástól, még a jelenleg legismertebb magyar alkotmányjogi tankönyv is szinonim terminusokként használja őket. Nézetem szerint ezzel az értelmezéssel nem lehet egyetérteni. A valóságban az emberi jogok és az állampolgári jogok között nagyon lényeges különbség van, és ebből nagyon fontos emberi jogi dilemmák következnek. Mi az eltérés az emberi jogok és az állampolgári jogok terminusa között? A különbség lényege az, hogy egy ország állampolgárainak és a külföldieknek egyaránt vannak alapvető emberi jogaik. Ugyanakkor az állampolgároknak plusz jogaik is vannak, amelyek a külföldieket nem illetik meg. Ezek a plusz jogok nem elhanyagolhatók, hanem lényegi, igen fontos jogok, és éppen ez az emberi jogi dilemmák forrása.

Milyen jogok nem illetik meg a külföldieket? Ilyen jog például az úgynevezett mozgáshoz való jog (right to move), amely azt foglalja magában, hogy az emberek elhagyhatják az országot, visszatérhetnek oda, az állam nem foszthatja meg őket állampolgárságuktól, nem utasíthatja és nem is toloncolhatja ki őket. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a külföldiek számára ez a szabad mozgás hiányzik. Itt külföldin elsősorban nem a gazdag külföldi turistát értem, hanem az ázsiai és afrikai emberek tömegeit, de ide vehetem számos kelet-európai ország egyes polgárait is. Ez a különbség abban nyilvánul meg, hogy az egyes országok az állami szuverenitás jegyében be sem engedik ezeket az embereket, s ha illegálisan mégis bejönnek, kiűzi őket. Ez azonban azt jelenti, hogy e menekültek (vagy legalábbis többségük) anyaországában hiányoznak azok a gazdasági, szociális és kulturális feltételek, amelyek emberi jogaik élvezetét lehetővé tennék, s amelyekkel csak a fejlettebb országokban élhetnének. (Vonatkotzassunk el attól, hogy az elmúlt 40 év arról tanúskodik, hogy számos diktatúrában az állampolgároknak sem nyílt lehetőségük a mozgáshoz való joggal való élésre, legalábbis az állampolgárok jelentős részének. Erről tanúskodik a vasfüggöny vagy a berlini fal.)

Más kérdés, hogy a fejlettebb országoknak alapvető nemzeti érdekük fűződik ahhoz, hogy államuk megvédje a maga polgárainak életszínvonalát és hogy országuk ne váljék hetek vagy hónapok alatt túlnyomó többségben afrikai vagy ázsiai orszaggá.

Emellett az államoknak joguk van a menekült problémát úgy kezelni, hogy igen szigorúra szabják a menekültek befogadásának arányszámát, minimális esetben engedik be őket, és adnak vagy nem adnak nekik jogokat. Ez az emberi jogoknak nagyon súlyos dilemmakomplexuma, amelynek megoldása – legalábbis rövid távon – nem is igazán körvonalazható.

3. Az emberi jogok fejlődésében alapvető fordulat, amikor a 18. század végi első generációs jogok után, zömmel a 19., de a 20. században is, létrejönnek a második generációs (angolul „ecosoc”) gazdasági, kulturális és szociális jogok. Milyen felismerés szüli eze-

ket? Az, hogy emberi jogokkal, politikaiakkal, sajtószabadsággal, kifejezési szabadsággal stb. csak gazdasági és kulturális háttérrel lehet igazán élni, márpedig ezeknek az emberi jogoknak nem is titkolt premisszájuk, hogy emberi jogok igazán ott vannak, ahol esélyegyenlőség is létezik, vagy pontosabban kifejezve: nem túl nagy a különbség az esélyek vonatkozásában.

Az „ecosoc” jogoknak tehát egyik jelentős emberi jogi funkciójuk az, hogy az előbb leírt célkitűzéseket támogassák.

Az „ecosoc” jogokat illetően azonban máig is alapvető vita folyik az emberi jogokról szóló tudományos irodalomban, és ez jelentős mértékben kihatással van arra is, hogy milyen mértékben jelentkeznek az „ecosoc” jogok az egyes országok alkotmányaiban, illetve a nemzetközi dokumentumokban. Rendkívül jellemző, hogy az egyik leghumánusabb és legdemokratikusabb alkotmányból, a német alkotmányból, az „ecosoc” jogok sajnálatos, de nem megindokolthatatlan módon hiányoznak. A hiány magyarázata a következő: Az emberi jogok szempontjából két alapvető állami attitűd lehetséges. Az egyik magatartás – és ez a klasszikus – az állam be nem avatkozása, úgy is mondhatnánk, hogy semlegessége. Ez azt jelenti, hogy az állam fő funkciója az első generációs emberi jogokkal kapcsolatban, hogy eltűrje, elviselje a vallásszabadságot, a kifejezési szabadságot, a gyülekezési, szervezkedési szabadságot stb. Ez önmagában „olcsó dolog”, mivel nem igényel jelentősebb állami befektetést. Tulajdonképpen nem kell csinálni semmit, nincs szükség cenzúrára, nincs szükség börtönökre az ellenzékiek számára stb.

Az „ecosoc” jogok esetében azonban a helyzet alapvetően eltér az előzőtől. A gazdasági, kulturális és szociális jogok biztosításához aktív állami beavatkozásra van szükség, mivel mindhárom jog érvényesüléséhez nagyarányú beruházások kellene. Gondoljunk például az egészségügyre vagy az oktatásügyre. Ennek következtében még a legfejlettebb államok sem képesek arra, hogy a lakosság egésze számára garantálják a gazdasági, szociális és kulturális jogokat. Például a munkanélküliség, amely egyes kivételes periódusoktól eltekintve a legfejlettebb országok gazdaságát is jellemzi (legfeljebb az arányban vannak jelentős különbségek). Ez azonban azt jelenti, hogy még ezek a nem kis számú jóléti államok sem képesek arra, hogy biztosítsák a megfelelő képzettséghez idomuló munkát, s ezt nem pótolja a munkanélküli segély. Ez a magyarázata annak, hogy Németországon kívül számos más ország sem vette be alkotmányába az „ecosoc” jogokat, és igen jellemző az is, hogy amikor az 1960-as évek második felében elfogadták az ENSZ által kidolgozott két Egyezségokmányt, akkor éppen azért volt szükség arra, hogy az 1948-as Univerzális deklarációval szemben rögzítsék az emberi jogokat, mert az „ecosoc” jogokkal kapcsolatban gyökeresen más volt az elvárás az okmányt elfogadó államokkal szemben. Míg a politikai jogok esetében minden államtól megkövetelhető volt az, hogy nemzetközileg ellenőrzöttten azok betartását garantálja, addig az „ecosoc” jogokkal kapcsolatban csak az volt a követelmény, hogy minden állam, fejlettségének függvényében törekedjék az „ecosoc” jogok kisebb vagy nagyobb mértékű fejlődésének elősegítésére.

Létrejönnek a második generációs (angolul „ecosoc”) gazdasági, kulturális és szociális jogok.

*Milyen felismerés szüli ezeket?
Az, hogy emberi jogokkal, politikaiakkal, sajtószabadsággal, kifejezési szabadsággal stb. csak gazdasági és kulturális háttérrel lehet igazán élni, márpedig ezeknek az emberi jogoknak nem is titkolt premisszájuk, hogy emberi jogok igazán ott vannak, ahol esélyegyenlőség is létezik, vagy pontosabban kifejezve: nem túl nagy a különbség az esélyek vonatkozásában.*

4. A negyedik dilemmacsoport azzal összefüggésben jelenik meg, hogy az emberi jogok, akárcsak az etikai rendszerek, nem teljesen koherensek. Ez azt jelenti, hogy az emberi jogokon belül súlyos ellentmondások feszülnek, s ezeket az ellentmondásokat nemcsak megoldani nehéz, hanem még enyhíteni is. Az egyik ilyen problémakör az első generációs jogokkal, a vallás- és lelkiismereti szabadsággal, a kifejezési szabadsággal, a gyülekezési és szervezési szabadsággal kapcsolatban jelentkezik. Itt az egyik alapvető probléma az, hogy jogos-e – s ha igen, milyen mértékben – ezeknek a szabadságjogoknak azon célból való korlátozása, hogy a korlátozás révén más emberi jogok is érvényesülhessenek. A probléma megoldásának lehetőségét illetően az egyik alapvető álláspont a francia *Condorcet*-hez vezethető vissza, aki azt vallotta, hogy a szabadság – beleértve az előbb említett szabadságokat is – csak ott létezik, ahol a szabadság ellenségeinek az abszolút a szabadsága. Ha a szabadság ellenségeinek a szabadságát az állam korlátozza, akkor a szabadság már többé nem szabadság. Vagyis az e típusú szabadságfelfogás korlátlan szabadságot igényel.

A probléma azonban az, hogy a politikai szabadságjogokkal való élés nem egy esetben más emberek szabadságjogaival ütközhet (sértheti például reputációjukat, gondoljunk a rágalmazásra).

Az egyik legjellegzetesebb konfliktus, amely itt előállhat, annak következménye, hogy az emberi jogoknak egyik, az emberi jogok összességét átható alap gondolata a diszkrimináció tilalma. Ez azt jelenti, hogy az embereket nem szabad faji, nemi stb. alapon hátrányosan megkülönböztetni. Az egyes országok gyakorlata azonban arról tanúskodik, hogy a gondolatszabadság jegyében nemegyszer gyűlöletet keltenek egyes vallásokkal, nemzetekkel, emberfajtákkal, nemekkel kapcsolatban. Ilyen probléma jelentkezett például legutóbb a 'Ción Bölcsei Jegyzőkönyve' című hamisítvány kiadásakor. Tehát a sportpályától kezdve rengeteg formában előfordulnak itt visszaélések, és nemcsak Magyarországon, hanem más országban is. Ez azt jelenti, hogy itt éles ellentmondás áll fenn a kifejezési szabadság és gyűlöletkeltés, az uszítás tilalma között, amelyet az emberek számos csoportja sérelmezhet. Sőt az is előfordult, hogy egy állam egyenesen halálbüntetést szabott ki valakire, aki a mohamedán vallást sértő könyvet jelentetett meg. (Gondoljunk például *Rushdi* esetére, akit Iránban ítélték halálra könyve miatt.)

Közismert, hogy ezt a problémát az egyes országokban különbözőképpen kezelik. Az Egyesült Államok gyakorlata igen liberális, s ez arra az elképzelésre épül, hogy nem kívánatos, ha a kifejezési szabadságot korlátozzák, mert ez diktatórikus formákhoz vezethet, és kedvezőbb az, ha az „ordas” eszmék nem igazán hatnak az emberekre. Itt tehát az emberek fejlettségére építenek. Ennek egyik jele az, hogy nemrég engedélyezték annak a szervezetnek a felvonulását, amelynek egyik embere nemrég sebesített meg zsidó gyerekeket. Európa számos országában, elsősorban Németországban, Ausztriában, de nálunk is felvetődik az, miként lehetne azt elkerülni, hogy ne csak akkor vonják felelősségre az embereket, ha a gyűlöletkeltés alapján már sérelem történt, megverték vagy agyonütöttek embereket, hanem önmagában a gyűlöletkeltés is minősüljön bűncselekménnyek. Nyilvánvaló, hogy a most leírtak is az emberi jogok egyik dilemmacsoportját képezik, s a megoldásra megint nincs általános módszer, a lehetséges válaszokat nemzeti keretek között kell keresni.

5. A következő dilemma a büntetőjoggal függ össze. Ha az emberi jogok azáltal illetik meg az egyéneket, hogy embernek születtek, akkor felvetődik a kérdés, vannak-e bűnözőknek – beleértve a tömeggyilkosokat – emberi jogai?

Erre elvileg kétféle válasz adható. Az egyik válasz az, hogy a bűnözés, ha nem is minden formájában, de a legtöbb esetben az emberi jogok sérelmére történik. Gondoljunk az emberi élet kioltására, vagy pedig a testi sérelmeket okozó magatartásokra, akkor a bűnöző azáltal, hogy mások emberi jogait veszélyeztette, elveszti saját emberi jogait. Ez a válasz azonban nem általánosan elfogadott, kisebbségi vélemény. A büntető jogászok többsége úgy véli, hogy történelmi fejlődés termékeként a bűnözőknek is vannak emberi jo-

gaik (s ez még akkor is igaz, ha valakit börtönbüntetésre ítélnék: természetesen részben meg van fosztva bizonyos szabadságjogoktól, például nem hagyhatja el tetszése szerint a börtönt és nem térhet oda akkor vissza, amikor gondolja). Ezek az emberi jogok a letartóztatástól kezdve a vizsgálaton, kihallgatáson keresztül, a tárgyalást is magában foglalva, a büntetésvégrehajtás időszakára is vonatkoznak. A problémát az jelenti, hogy azáltal, hogy a gyanúsítottaknak, majd később az elítélteknek vannak emberi jogaik, a bűnüldözés jelentős mértékben megnehezedik. Hadd illusztráljuk ezt egy-két példával. A demokratikus jogállamokban, ha valakit letartóztatnak, akkor az illetőt rögtön fel kell világosítani arról, hogy joga van a hallgatáshoz, mivel bármit mond, az ellene később felhasználható, joga van ügyvédhez, aki különböző kérdésekben felvilágosítást ad stb. Ennek következtében azonban a rendőrségnek az a meggyőződése, hogy sokkal nehezebb a bűncselekmények feltárása, eredményes bizonyítása stb. A letartóztatottakra is vonatkozik, hogy joguk van ahhoz, hogy ne kínozzák meg őket. Azáltal, hogy a bűnözőknek vannak emberi jogaik, a bűncselekmények elkövetése megszorodik, ez viszont az emberi jogokat sérti. Tehát egyszerre az emberi jogok védelme és sérelme jelentkezik, s ez a dilemma is nehezen föloldható.

S ha már szó esett a kínzás tilalmáról, akkor hadd említsem meg, hogy az emberi jogokat aszerint is lehet csoportosítani, hogy relatívak vagy abszolútak-e. Relatívnak tekinthető az az emberi jog, amely bizonyos, törvényileg szigorúan előírt feltételek között korlátozható. Így például az embereknek a mozgáshoz való jogát lehet korlátozni. Hogyha valaki behurcol az országba egy betegséget, például agyhártagygyulladást, akkor bizonyos ideig karanténban tartják. A kínzás tilalma azonban abszolút. Ez azt jelenti, hogy soha, semmikor, senkit nem szabad megkínozni. Érdemes megemlíteni, hogy számos országban sokan vannak, akik ezzel nem értenek teljesen egyet, mert úgy vélik, hogy a gyilkosokra nemcsak halálbüntetést kellene kiszabni, hanem meg is kellene kínozni őket. Ugyanakkor itt egy nagyon jelentős emberi jogi dilemma is megjelenik: előfordulhat, hogy egy gyanúsított terroristának tudomása van arról, hogy szervezete a közeljövőben robbantást fog végrehajtani, s ez számos ember életébe kerül. A dilemma itt abban áll, hogy ha ezt az embert megkínozzák, akkor lehet, hogy elárulná szervezeteinek terveit, s így menthető lenne néhány ember élete. Ugyanakkor az emberi jogok nemzetközi konvenciói, de hazai katalógusa is továbbra is abszolút mértékben tiltják a kínzást. Ennek elsődlegesen az az oka, hogy ha a tilalmi sorompót akár csak egy esetben is fölengednék, akkor a diktatórikus rendszereknek legitimálási lehetőségük lenne az általuk alkalmazott tortúrát szentesíteni.

6. Végül az utolsó dilemma az egyéni és a kollektív jogokkal kapcsolatban jelentkezik. Az emberi jogok történelmileg egyéni jogként fejlődtek, egyes embereket illettek meg. Ugyanakkor a történelem során kiderült, hogy kollektív jogokra is égetően szükség van. A harmadik generációs jogok: a háborúellenes jog, az egészséges környezethez való jog, a nemzetek önfejlődése és a nemzeti kisebbségek jogai elsődlegesen kollektív jogok, az emberek kisebb vagy nagyobb csoportját illetik meg. Mi itt a dilemma? Úgy tűnik, hogy itt nincs ellentmondás. Kíváncsún látszik, hogy az emberi jogok úgy fejlődjenek, hogy maradjanak meg a klasszikus egyéni jogok, és csatoljuk hozzá a kollektív jogokat is. Csakhogy az emberi jogok kutatói közül sokan – elsősorban az USA-ban – megkérdőjelezik, hogy a kollektív emberi jogok tényleges jogok-e. Az emberi jogok rendkívül fontos

Az emberi jogok a letartóztatástól kezdve a vizsgálaton, kihallgatáson keresztül, a tárgyalást is magában foglalva, a büntetésvégrehajtás időszakára is vonatkoznak.

A problémát az jelenti, hogy azáltal, hogy a gyanúsítottaknak, majd később az elítélteknek vannak emberi jogaik, a bűnüldözés jelentős mértékben megnehezedik.

eleme, hogy azok alanyi jogok, ami annyit jelent, hogy az egyéneknek joguk van emberi jogaik sérelme esetén bírósághoz fordulni. De egy közösség ezt nem teheti meg, a közösségi jogok tehát fiktívek. Ezért az emberi jogi irodalom nagyon széles körben tagadja meg a kollektív jogokat, noha a nemzetállam gyakorlata egyértelműen szükségessé teszi, hogy itt is találjanak jogi fogódzókat.

Úgy gondolom, e rövid vázlat szerű összeállításból is bebizonyosodott, hogy az emberi jogok dilemmái olyan problémakört alkotnak, amely sok fontos, kutatni való témát rejt magában.

Jegyzet

- (1) Az 1999. évi kaposvári morálfilozófiai és -pedagógiai konferencián elhangzott előadás, egy kutatási koncepció rövid vázlata.
- (2) Előadásom egyik jellegzetessége, hogy a Kaposvárott elhangzottak zömétől eltérően nem relatíve kész kutatási eredményeket ismertet. Ez szorosan összefügg azzal, hogy van egy kutatócsoportunk, amely immár harmadszor pályázik egy OTKA ösztöndíjra.
- (3) FÖLDESI TAMÁS: *Valamit valamiért*. Korona Kiadó, Bp., 1997.